

प्रकरण चौथे
दासबीधातील प्रबोधक शिकवण
॥ यत्न ती देव जाणावा ॥

प्रकरण चौथे

दासबोधातील प्रपंचविज्ञानातील प्रबोधक शिकवण

" यत्न तो देव जाणावा ।। "

केल्याने होत आहेरे । आधी केलेची पाहिजे ।
यत्न तो देव जाणावा । अंतरी धरिता बरें ।।¹

या वचनात श्री समर्थानी प्रामुख्याने प्रयत्नवादाचा विचार जनमानसासमोर जोरदारपणे प्रकट केला आहे. मनाने, शरीराने आळशी व हतबल झालेल्यांना किंवा वैफल्य चिंताग्रस्तांना प्रयत्न हाच परमेश्वर हे त्यांनी ठासून सांगितलेले आहे. प्रयत्नांचा विचार करत असताना रामदासांनी प्रारंभी काही मूल्ये जतन करण्यास सांगितलेली आहेत. ही मूल्ये जपल्यास प्रयत्न निष्फळ जाणार नाहीत असे ते सांगतात. जीवनातील त्या मूल्यांचा विचार करता - नेहमी सत्य बोलावे, नीती, न्याय करताना चुकों नये, बरेचजण बोलत असतील तरी कोणाचे ऐकावे आणि कोणाचे नाही हे आपले आपणच ठरवावे, आपले हीत आपले आपणच पहावे, पाहिल्याशिवाय बोलू नये, लोकांनी सांगितलेले फक्त ऐकावे आणि आपली परीक्षा शेवटी स्वतःच करावी. मोठे धनवंत लोक मागे मागे राहतात आणि त्यांचे कारभारीच पुढे पुढे करतात हे मोठ्या लोकांचे पापच म्हणावे लागेल. अशाने सर्व प्रपंच नासून जातो, भाग्य लयाला जाते.

वरील सर्व लक्षणांतून जो चांगले तेवढेच घेतो, तोच मोठा होतो. कष्टामध्येच सुख मानावे. जो कष्ट करतो, त्याचे फळ त्याला आपोआप मिळत जाते. आणि कष्ट करण्यात जो आळशीपणा करतो, त्याला ब्रह्मांडाएवढे दुःख भोगावे लागते. त्यासाठी एखादी गोष्ट करताना टाळाटाळ करू नये. एखादी गोष्ट केली तरच ती होते. त्यासाठी आधी केले पाहिजे. प्रयत्नांचा परमेश्वर मानून प्रयत्न सातत्याने चालू ठेवले पाहिजेत आणि हे सर्व मनापासून केले पाहिजे. असे समर्थानी अगदी स्पष्टवक्तेपणाने सांगितले आहे.

प्रयत्न करतानासुद्धा ते अगदी अचूकपणे करावेत. प्राणीमात्रा म्हणजे चुका घडणारच. परंतू प्रयत्न करताना चुका मुद्दाम घडवू नयेत. ते दैत्याचे लक्षण समजले जाते. जेथे न्याय आहे तेथेच देवही आहे. आणि अन्याय हे राक्षसी कर्तेपणाचे लक्षण आहे.

समर्थांची वरील उक्ती अगदी लक्षात घेण्यासारखी आहे. सर्वसाधारण जन हे व्यवहारज्ञानात उणे आहेत. आणि त्यांना, अज्ञानातून मुक्त करणे ही देखील समर्थांची प्रतिज्ञा असल्याने या प्रतिज्ञा पंगतीत समर्थ सर्वांना विचारांचा आग्रह कर - करून वाढत आहेत. जनतेच्या हितासाठी तिच्या हिताची जाणीव समर्थ प्रहरो - प्रहरी करून देत आहेत.

वरील युक्तिवादात बरेचसे तथ्य आहे. आपले लेखन हे सर्वसामान्य वाचक नक्की वाचतील याची त्यांना चांगलीच जाणीव आहे. त्यामुळे " जेणे " होय उपरति । अवगुणी पालटती ।" हे रामदासांचे वक्तव्य याबाबतीत खरे ठरेल व लोकांच्या सद्वर्तनात वाढ होईल याची त्यांना खात्री आहे.

समर्थांचे वरील विचार हे सर्वव्यापी आहेत. व्यक्तिजीवनातील व समाजजीवनातील श्रेष्ठ जीवनमूल्यांचे स्वरूप त्यातून त्यांनी स्पष्ट केले आहे. ऐहिक जीवन, अध्यात्मिक जीवन, व्यक्तिजीवन, समाजजीवन, सामान्य समाज, असामान्य नेतृत्व या सा-यांना सामावून घेण्याएवढा प्रपंच विज्ञानाचा पसारा समर्थांच्या नीतिविचारातून आपणांस दिसून येतो.

" जैसा व्याप तैसे वैभव । " हे त्यांच्या दृष्टीने ऐहिक जीवनाचे रहस्य आहे. विवेकाच्या बळावर इहलोक साधावा आणि प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून ऐहिक जीवन सुखी करावे अशी समर्थांची विचारसरणी आहे. एवढी स्पष्ट आणि आग्रही स्वरूपात प्रपंच विज्ञानाची महती अन्य कोणाही संताने मांडलेली दिसत नाही, म्हणूनच समर्थ रामदास हे इतर संतपिक्षा प्रपंचवादी, ऐहिक सामर्थ्यवादी संत म्हणून वेगळेपणाने उठून दिसतात. रोकडे प्रपंच विज्ञान मांडणारे ते प्रायः पहिलेच संत होत. त्यांच्या प्रपंच विज्ञानाला अध्यात्माचे ठोस अधिष्ठान आहे. त्यामुळेच त्यांचे प्रपंचविज्ञान हे ज्ञानविज्ञानासहित अध्यात्माला आत्मसात करित असलेले दिसते. प्रपंच हा नेटकेपणाने झाला पाहिजे हा त्यांचा आग्रह असून त्यादृष्टीने त्यांचा " प्रपंच - परमार्थ - विवेक " महत्त्वाचा ठरतो.

प्रकरण चौथे

संदर्भ

" रामदासांची कविता खंड १ " - पान 389